

Kiedy w 1520 r., w ustawie o poborze pogłównego, Kraków funkcjonował jako jedno z trzech dużych miast (*civitates maiores*), obok Poznania i Lwowa, Warszawa była jedynie prowincjonalnym miastem Mazowsza, które wówczas nie należało jeszcze do Królestwa Polskiego. Stało się jego częścią dopiero po inkorporacji w 1526 r., w następstwie śmierci ostatniego księcia mazowieckiego. Prawie pół wieku później – w 1569 r. – Warszawa była już miejscem odbywania sejmów walnych, a po śmierci Zygmunta II Augusta w 1572 r. także sejmów elekcyjnych (1573). Wkrótce – po pożarze zamku na Wawelu w 1595 r. – przejęła również funkcję miasta rezydencjonalnego króla, miała bowiem kilka niewątpliwych atutów: bardziej centralne położenie niż Kraków i mniejszy dystans do ówczesnej stolicy gospodarczej, Gdańska¹.

To był początek rozwoju Warszawy i jej transformacji z prowincjonalnego miasta w przyszłą stolicę państwa. W ciągu całego XVII w. zmieniła się jednak sytuacja wszystkich wymienionych ośrodków. W 1673 r. ustawa sejmowa podzieliła miasta Korony na dwie kategorie: pierwsza to miasta większe, do których zakwalifikowano Poznań, Kraków, Lublin, Warszawę i Zamość; druga – mniejsze miasta i miasteczka *primi, secundi i tertii ordinis*². W XVIII w. klasyfikacja ta ulegała kolejnym przemianom i ostatecznie, na mocy

¹ M. Bogucka, *Miasta a władza centralna w XVI–XVIII wieku w Rzeczypospolitej w perspektywie europejskiej. Kształtowanie się specjalnego statusu Warszawy w dobie nowożytnej*, „Rocznik Warszawski” 2008, t. 36, s. 132–135.

² *Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782*, t. 5, Petersburg 1860, s. 95 (f. 177). Wspomniana konstytucja objęła jedynie miasta koronne, natomiast sprawy miast Wielkiego Księstwa Litewskiego i Prus Królewskich były regulowane odrębnymi uchwałami. Zob. także: M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 354–355.

uchwały sejmu warszawskiego z 1775 r., do grupy miast największych zaliczono tylko Warszawę.

Próba odpowiedzi na pytania, czy w przypadku miast epoki nowożytnej – a zwłaszcza XVII-wiecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów – można mówić o wielkomiejskości oraz jakie czynniki ją determinują³, jest jednym z celów niniejszej pracy. Na jej potrzeby stworzono własną definicję wielkomiejskości, której elementy są powiązane z oceną zamożności mieszkańców XVII-wiecznych miast. Wielkie miasto w Rzeczypospolitej szlacheckiej to ośrodek mający potencjał ludnościowy i ekonomiczny, mogący oddziaływać na inne miasta i potrafiący poradzić sobie z czasowym kryzysem, np. epidemią czy okupacją. Wielkomiejskość łączy się więc z czynnikami ekonomicznymi (rozwój gospodarczy) i ludnościowymi (miasto przyciągające nowych mieszkańców, oferujące im warunki do życia i pracy, dające możliwość wzbogacenia się). Ważnym czynnikiem odróżniającym wielkie miasta od pozostałych jest duże zróżnicowanie majątkowe mieszkańców i koncentracja bogactwa w obrębie wąskiej grupy najzamożniejszych osób. Biorąc pod uwagę wszystkie te składowe definicji, zdecydowano się przeanalizować: współczynnik koncentracji majątkowej mierzony metodą Giniego, rodzaj zabudowy, liczbę najemców i strukturę zawodową mieszkańców miast.

W niniejszej pracy współczynnik Giniego obrazuje zróżnicowanie majątkowe ludności miejskiej, opisując procent koncentracji majątku (w tym przypadku udział w podatku ogólnomiejskim) wewnątrz pięcio- i dziesięcioprocentowych grup mieszkańców, uszeregowanych według wysokości uiszczanego podatku. Przy analizie zabudowy zwracano uwagę na stosunek zabudowy drewnianej do murowanej oraz proces wypierania drewna przez cegłę jako przejaw ruchu budowlanego charakterystycznego dla miast rozwijających się. Obecność najemców nieruchomości w mieście świadczyła natomiast o zamożności ośrodka, który ściągał osoby zainteresowane pobytem czasowym i dawał im możliwość

³ Na podstawie analizy słowników i podręczników dla XVII-wiecznych uczniów gimnazjów Andrzej Klonder wskazał kilka czynników, które mogą posłużyć do oceny wielkości miasta. Wymienił wśród nich: status prawny (lokacja na prawie magdeburskim, chełmińskim itd.), strukturę zawodową mieszkańców (stosunek kupców do rzemieślników itd.), a ponadto – i na tym autor skupił się w swoich rozważaniach – „wygląd miasta, specyfika jego zabudowy, infrastruktury, krajobrazu”. Wskazane przez Klondera czynniki są niewątpliwie przydatne i opisują różnicę między miastami małymi a dużymi, lecz należałoby zastanowić się nad cechami ośrodków wielkich. Niektóre uwarunkowania są ponadto trudne do oceny z perspektywy kilkuset lat, np. krajobraz miasta. Konieczne jest zatem przeanalizowanie wyłącznie elementów możliwych do opisanie i interpretacji na podstawie danych źródłowych. Zob. A. Klonder, *Quasi civitas. Europejskie kryteria miejskości a rzeczywistość małych miast Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku*, w: *Interpretatio rerum gestarum. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Ostoją-Zagórskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. A. Jankowski, J. Maciejewski, Bydgoszcz 2013, s. 172.

znalezienia pracy. Dlatego zdecydowano się wyodrębnić tę grupę mieszkańców i spróbować określić, w jakich częściach miasta się osiedlała. Struktura zawodowa z kolei pokazuje profil działalności płatników podatków – szczególnie ważna była analiza stosunku kupców do rzemieślników.

Na podstawie tych czynników dla każdego analizowanego miasta wyznaczono strefy bogactwa i biedy oraz obszary zróżnicowane, które pomagały w szczegółowej analizie socjotopograficznej przestrzeni, niezbędnej do ustalenia, czy w XVII w. możemy mówić o wielkomiejskości, a jeśli tak, to które miasta możemy do wielkich zaliczyć.

W polu obserwacji badawczej znalazły się także kwestie zróżnicowania majątkowego płatników miejskiego podatku (bo tylko o nich mamy pewne informacje) w wybranych miastach Korony oraz zmian w koncentracji bogactwa w XVII w. Analiza tych zagadnień miała dwa główne cele. Z jednej strony pomiar nierówności majątkowych w miastach Korony pozwolił zestawić je z ośrodkami zachodniej Europy, by w ten sposób sprawdzić, czy względna marginalność polskich miast przejawiała się również w mniejszym zróżnicowaniu majątkowym. Z drugiej – umożliwił porównanie ze sobą dużych miast Korony i stwierdzenie, czy różniły się pod względem występujących w nich nierówności majątkowych. Badając to zagadnienie, nie sposób pominąć wpływu konfliktów zbrojnych, a zapewne także klęsk elementarnych, takich jak pożary czy epidemie. Z prac o miastach niemieckich wiadomo, że zniszczenia wojenne prowadziły do zmniejszenia nierówności majątkowych, ofiarą zachłanności najeźdźców padała bowiem bogatsza część ludności miejskiej⁴.

Idąc dalej tym tokiem rozumowania, należało także rozważyć, jakie czynniki wpłynęły na rozwój Warszawy, że awansowała do grupy miast największych. Czy „potop” szwedzki, określany w literaturze jako niszczący dla polskich miast, rzeczywiście odcisnął na mieście rezydencjonalnym aż takie piętno? Czy – a jeśli tak, to w jaki sposób – wojna polsko-szwedzka połowy XVII w. wpłynęła na pozostałe duże ośrodki miejskie Korony? A także, jak wyglądał proces ich odbudowy w nowych warunkach, jakie nastały po zakończeniu II wojny północnej?

Po znalezieniu porównywalnych źródeł⁵ skoncentrowano się na pięciu miastach Korony, mogących aspirować do bycia określonymi jako wielkie

⁴ J. L. van Zanden, *Tracing the Beginning of the Kuznets Curve: Western Europe during the Early Modern Period*, „Economic History Review” 1995, t. 48, z. 4, s. 645–646.

⁵ Podstawowym kryterium, jakie zastosowano przy doborze ośrodków, była porównywalność źródeł podatkowych, mimo że nie były one przygotowywane z myślą o ich zestawianiu. Materiały musiały mieć odpowiedni układ, umożliwiający porównanie danych (zob. niżej, s. 15). Z tego powodu w toku kwerend odrzucono źródła sporządzane dla Wschowy czy Rygi. Te

w warunkach staropolskich, tj. Krakowie, Warszawie, Lwowie, Poznaniu i Lublinie. Łączy je m.in. to, że pełniły funkcje polityczne i handlowe, jak również fakt, że stanowiły istotne ośrodki rzemiosła⁶. Zdecydowano się natomiast zrezygnować z porównywania miast Korony z miastami Prus Królewskich, tj. z Gdańskiem, Toruniem czy Elblągiem, które ze względu na swoją specyfikę – a w przypadku Gdańska także wielkość⁷ – znacznie odbiegają od pozostałych miast Rzeczypospolitej, za to śmiało można je porównywać z ośrodkami zachodnioeuropejskimi.

Aby obraz analizowanych ośrodków był jak najpełniejszy, do badania wybrano trzy punkty czasowe: 1) drugą połowę lat dwudziestych lub pierwszą lat trzydziestych XVII w., a więc okres dla miast spokojny, w którym nie zachodziły żadne gwałtowne wydarzenia; 2) okres przed „potopem” szwedzkim (lub innymi wydarzeniami łączącymi się z kryzysem połowy XVII w., np. powstaniem Chmielnickiego), by ukazać sytuację miast w przededniu działań wojennych, po kilkudziesięciu latach rozwoju; 3) koniec XVII w.; zazwyczaj starano się uchwycić jak najpóźniejszy moment, np. lata dziewięćdziesiąte, lecz w przypadku braku porównywalnego materiału źródłowego lub jego niekompletności decydowano się na inny spis z drugiej połowy XVII stulecia. Celem było zobrazowanie miast 20–30 lat po kryzysie, by sprawdzić, jak sobie z nim poradziły. Tam, gdzie było to możliwe, dodano jeszcze spisy z 1702 r.

ostatnie są interesujące, gdyż zawierają spis osób płacących podatek wojenny w 1708 r., ale bez oznaczenia ulicy czy kwartału, w którym mieszkali płatnicy, natomiast z adnotacją o liczbie zatrudnionej służby. Z kolei kontrybucja ze Wschowy zawiera zbiorczy spis właścicieli posesji i majątków zarówno w mieście, jak i w jego okolicy (często nawet w promieniu 30 km), niestety analizę danych utrudnia brak wyróżnienia mieszkańców samego miasta. Zob. *Contributions Gelder Rolle*, Latvijas Valsts vēstures arhivs, zesp. Rīgas pili. vēsturiskais arhivs, k. 287–338; *Förslag uppå Contributions Medell*, Riksarkivet w Sztokholmie, zesp. Södermanlands Infanteri Regemente 1696–1706, M 385, k. nienumerowane.

⁶ M. Bogucka, *Z zagadnień socjotopografii większych miast Polski w XVI–XVII w.*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Roślanowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 148.

⁷ O Gdańsku w epoce nowożytnej zob. m.in. E. Kizik, *Gdańsk w pierwszej połowie XVII wieku. Uwagi wprowadzające*, w: *Gdańsk w epoce Bartholomäusa Milwitza. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Klasztor OO. Karmelitów w Gdańsku dnia 15 maja 2008 roku*, red. tenże, Gdańsk 2010, s. 17–30; tenże, *Gdańsk na początku XVIII wieku. Próba syntezy*, w: *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Instytut Historii PAN w dniach 21–22 maja 2009 roku*, red. tenże, Gdańsk 2012, s. 27–40; M. Bogucka, *Życie codzienne w Gdańsku XV–XVI wieku*, w: *Historia Gdańska*, t. 2: 1454–1655, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982, s. 330–351; *Historia Gdańska*, t. 2: 1454–1655, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982; *Historia Gdańska*, t. 3, cz. 1: 1655–1793, red. E. Cieślak, Gdańsk 1993; zob. także P. O. Loew, *Gdańsk. Biografia miasta*, tłum. J. Górny, Gdańsk 2013.

W pracy zastosowano przede wszystkim metody opisową, kwantytatywną i porównawczą. Podstawę do porównań stanowi pięć omawianych miast, lecz wszędzie tam, gdzie było to możliwe, odwoływano się do badań przeprowadzonych dla innych ośrodków, np. Holandii. Wiele szczegółowych zagadnień ilustrują tabele, wykresy i plany.

Z uwagi na różnorodność praktyki poboru podatku miejskiego w poszczególnych miastach, a co za tym idzie – różną zawartość rejestrów, zdecydowano się na przyjęcie dość nietypowego układu pracy, który – w przekonaniu autorki – pozwoli z jednej strony przeprowadzić porównanie, a z drugiej umożliwi pełniejsze wykorzystanie źródeł. Celem pierwszej części jest statystyczne oszacowanie nierówności majątkowych w miastach Korony, natomiast drugiej – analiza zagadnień socjotopograficznych, pozwalająca na wyodrębnienie w każdym z badanych ośrodków stref zamieszkałych przez najbogatszych i najuboższych płatników podatków miejskich. Analiza socjotopograficzna prowadzić ma do sformułowania ogólniejszych reguł społecznego krajobrazu nowożytnego miasta w Koronie.

Część pierwszą otwiera rozdział zestawiający zagadnienia dające się ująć porównawczo dla wszystkich badanych w pracy miast. Z kolei rozdział drugi prezentuje wyniki badania statystycznego nierówności majątkowych za pomocą współczynnika Giniego. Część druga dzieli się na monograficzne rozdziały poświęcone poszczególnym miastom. Każdy z nich składa się z analizy źródeł pod kątem identyfikacji płatników, opracowania dotyczącego zabudowy oraz liczby, struktury zawodowej i zamożności mieszkańców poszczególnych stref, a także podrozdziału poświęconego pozycji kobiet. Pracę zamyka podsumowanie będące próbą odpowiedzi na sformułowane powyżej pytania badawcze, a więc przede wszystkim o cechy determinujące bogactwo w mieście oraz wielkomiejskość w warunkach XVII-wiecznej Korony. Dodatkowe zestawienia zawodów reprezentowanych w poszczególnych miastach (z podziałem na strefy bogactwa i biedy) umieszczono w aneksie.

* * *

Rejestry podatkowe stanowią interesujące i stosunkowo słabo zbadane źródło⁸. W celu określenia zamożności mieszkańców nowożytnych miast Korony wykorzystano w niniejszej pracy dwa typy dokumentów: spisy poboru szosu

⁸ Zob. A. Laszuk, *Taryfy podatkowe zwierciadłem struktur społecznych*, w: *Między polityką a kulturą*, red. C. Kuklo, Warszawa 1999, s. 183–198; K. Wagner, *Tax Registers as a Tool for the Analysis of Wealth Inequalities in Selected Towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th Century and the Beginning of the 18th Century. Overview and Research Problems*, „Codrul Cosminului” 2016, t. 22, z. 1, s. 7–18.

miejskiego i kontrybucji szwedzkich. Ich przydatności dowiodła już wstępna analiza rejestrów. W przypadku tych drugich okupant przed nałożeniem podatku wojennego sprawdzał bowiem wielkość danego ośrodka, a więc liczbę domów i dominujący typ zabudowy; co istotne, budynki murowane były traktowane jako świadczące o prestiżu ośrodka i zamożności jego mieszkańców. Na tej podstawie wojska szwedzkie określały zryczałtowaną sumę podatku nakładaną na miasto. Następnie magistrat dzielił tę sumę pomiędzy właścicieli i najemców nieruchomości, określając tym samym możliwości finansowe poszczególnych mieszkańców. Sposób procedowania szwedzkich władz wojskowych zainspirował autorkę do dalszych poszukiwań rejestrów podatkowych, które na podobnej zasadzie ustalały zamożność swoich mieszkańców i dookreślałyby czynniki opisujące wielkie miasta Rzeczypospolitej (oprócz dominacji zabudowy murowanej nad drewnianą). Należało zatem sięgnąć po rejestry szosu miejskiego.

Oba rodzaje podatków były nakładane w podobny sposób, tj. określano kwotę, jaką miało uiścić całe miasto (ryczałt), a podział na stawki dla poszczególnych mieszkańców należał do władz miejskich, które były także odpowiedzialne za pobór należności. Różny był natomiast powód poboru tych świadczeń. Szos miejski przeznaczano na bieżące potrzeby miasta, podczas gdy kontrybucje były podatkami wojennymi, nakładanymi na okupowane miasto w celu np. zaopatrzenia armii. Różna była również ich wysokość – pobierano pojedynczą stawkę szosu lub jej wielokrotność (*dupla, trypla* itd.), jeśli sytuacja finansowa miasta tego wymagała⁹. Z kolei kontrybucje nakładano wtedy, gdy okupant widział taką potrzebę – dopóki armia szwedzka przebywała na swoim terytorium, obowiązek zaprowiantowania był realizowany przez państwo szwedzkie i regulowały go miejscowe normy; sytuacja ulegała zmianie, gdy wojsko wyruszało na wojnę. Aby zapobiec problemom aprowizacyjnym, powoływano Komisariat Generalny, którego zadaniem było zaopatrywanie armii w żywność, organizacja transportów, ściąganie kontrybucji i danin we współpracy z władzami cywilnymi i wojskowymi (zgodnie z zasadą, że „wojna ma wyżywić się sama”), a także regulowanie żołdu¹⁰. Planowanie służby zaopatrzeniowej było oparte na doświadczeniach, które Szwedzi zdobyli w czasie wojny trzydziestoletniej w Niemczech, a następnie udoskonalili

⁹ Por. *Wrocławskie księgi szosu z lat 1370–1404*, wyd. M. Goliński, Wrocław 2008; *Księgi szosu i wykazy obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–1435*, wyd. K. Mikulski, J. Tandecki, A. Czacharowski, Toruń 2002.

¹⁰ S. Grauers, *Stosunek szwedzkich i polskich sił zbrojnych podczas Wielkiej Wojny Północnej*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 1976, t. 20, s. 124–125; K. Wagner, *Szwedzka okupacja Starej Warszawy w źródłach narracyjnych 1702–1705*, w: *Na z góry upatrzonych pozycjach*, red. B. Międzybrodzki i in., Warszawa–Zabrze 2011, s. 175–184.

podczas pobytu armii Karola X Gustawa w Polsce i Danii. Naczelną zasadą szwedzkiej intendentury była maksymalna eksploatacja wrogiego terytorium, ale jednocześnie niewyniszczenie go, bo w przyszłości mogła tam znów zawitać szwedzka armia¹¹.

Szos i kontrybucje miały charakter miejski, co oznacza, że obowiązek ich uiszczania był nałożony na właściwych mieszkańców ośrodków, czyli mieszczan. Zaliczali się do nich zarówno właściciele nieruchomości, posiadający *ius civile* (obywatele), jak i ich najemcy, przebywający w mieście przez różny okres i wynajmujący lokale. Wysokość podatku w obu typach obciążeń zależała od posiadanego majątku, określanego na podstawie kilku czynników, do których można zaliczyć: status prawny nieruchomości (czy płatnik był właścicielem, czy najemcą lokalu), rodzaj budulca (obiekt drewniany czy murowany), położenie budynku i liczbę najemców. Osoby zamożne uiszczały wysoki wymiar podatku, a najubożsi mieszkańcy wnosili symboliczne opłaty lub nie płacili w ogóle¹². W przypadku kontrybucji podatek pobierano zarówno w postaci finansowej, jak i prowiantu. Ustalano także, że w imieniu magistratu pobór kontrybucji miał nadzorować jeden z obywateli¹³.

Rejestry podatkowe obejmują wyłącznie głowy rodzin i stąd zdecydowanie dominują w nich mężczyźni. Jednak w przypadku czasowej (np. z powodu uczestnictwa w wojnie albo podróży handlowej) lub stałej (wdowieństwo) nieobecności mężczyzny – bądź gdy gospodarstwo było jednoosobowe – odnajdujemy w spisach również kobiety. Większy ich udział w rejestrach w dużych miastach Rzeczypospolitej niż w miastach mniejszych stwierdził Cezary Kukło. Badacz ten zauważył, że w XVII w. znaczna liczba samodzielnych ekonomicznie kobiet była typowa dla większych ośrodków w całej Europie. Ze zjawiskiem tym spotykamy się np. w miastach angielskich, francuskich czy szwajcarskich. Czynnikiem, który wpływał na strukturę płci, „wydaje się typ funkcjonalny miasta, mający wpływ na atrakcyjność danego ośrodka, dającego możliwość znalezienia pracy także dla większych grup żeńskich, lepszych zarobków, urzędzenia się, a dla niektórych z nich atrakcyjniejszego życia”¹⁴.

¹¹ Wyjątek stanowiła Meklemburgia, która została zniszczona ze względów taktycznych, by wojska przeciwnika nie miały tam oparcia.

¹² Na zjawisko pomijania najuboższych, niepłacących podatków, zwrócił uwagę Jerzy Dygdała, opracowując spisy mieszkańców Brodnicy, zob. J. Dygdała, *Brodnica w dobie Rzeczypospolitej szlacheckiej (1466–1772)*, w: *Brodnica. Siedem wieków miasta*, red. tenże, Brodnica 1998, s. 143–145; tenże, *Najstarszy spis mieszkańców Brodnicy z 1662 roku*, w: *Szkice brodnickie*, t. 3, red. K. Grążawski, Brodnica 2006, s. 161–171.

¹³ S. Grauers, *Stosunek szwedzkich i polskich sił zbrojnych*, s. 125–126.

¹⁴ C. Kukło, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998, s. 54. Zob. również A. Karpiński, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 1995; M. Bogucka,

Grupami, które rejestry uwzględniają tylko okazjonalnie, są Żydzi, szlachta i duchowieństwo. Ci pierwsi płacili oddzielne podatki, co skutkowało tworzeniem osobnych spisów; w rejestrach szosu wskazywano jedynie pojedyncze osoby, co uniemożliwia analizę tej społeczności¹⁵. Również dwie pozostałe grupy były wyłączone spod jurysdykcji miejskiej, a więc zwolnione z podatków na rzecz miasta. W niektórych ośrodkach, np. w Krakowie czy Warszawie, poborcy podatkowi wskazywali wszystkich właścicieli nieruchomości, także nieuiszczającą podatku szlachtę, podczas gdy np. w spisach lwowskich konsekwentnie notowano jedynie płatników (mieszczan). W przypadku księży odnajdujemy tylko pojedyncze przypadki wpłacania przez nich podatku, co należy tłumaczyć uiszczaniem opłaty za ich nieruchomość jako osób prywatnych, a nie przedstawicieli Kościoła.

Źródła podatkowe mają również inne ograniczenia. Nie dostarczają danych o liczebności rodzin, wieku ich członków czy też liczbie dzieci. Choć zawierają informacje o urzędnikach miejskich, niemożliwe jest stworzenie na ich podstawie pełnego katalogu, gdyż niektóre rejestry pomijały nieruchomości osób zwolnionych z obowiązku płacenia podatku¹⁶. Także dane o obcokrajowcach są niekompletne – mimo że w nowożytnych miastach przebywało ich wielu, w spisach odnajdujemy tylko kilku. Nasza mała wiedza na ich temat wynika z nieprecyzyjnych opisów w źródłach i braku możliwości oddzielenia nowych migrantów od osób o obco brzmiących imionach lub nazwiskach, które już się zasymilowały¹⁷. W tym drugim przypadku byli to prawdopodobnie cudzoziemcy wcześniej osiadli w mieście, na podstawie rejestrów podatkowych niemożliwe jest jednak określenie chwili ich przybycia do miasta. Wydaje się, że po pewnym czasie funkcjonowania w danym miejscu, a być może i wyuczeniu zawodu, obcokrajowiec przestawał być postrzegany jako obcy – stawał się przedstawicielem konkretnej profesji, np. krawiectwa, i wówczas opuszczano w spisach określenie narodowościowe. Można zatem sądzić, że gdy

Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVIII wieku na tle porównawczym, Warszawa 1998; por. C. Kukło, *Společno-demograficzny cykl życia człowieka w mieście staropolskim u schyłku XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2002, t. 62, s. 85–106.

¹⁵ *Szlacheckie Ab Anno 1626: asz ad Annum 1628: należące Miastu Posnaniemi*, Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta miasta Poznania (dalej: APP, AmP) I 1761, k. 1–11; *Regestr Kamienic y Domow sliacheckich z których soszu sextuplie niepłacano y płacic nie chcą Anno Domini 1613 na Seymie uchwalony*, APP, AmP I 1760, k. 1–4.

¹⁶ Urzędnicy miejscy byli zwolnieni z opłat na rzecz miasta, lecz jeśli posiadali dwie lub więcej nieruchomości, ulga prawdopodobnie obejmowała tylko pierwszą z nich. Otwartą pozostaje kwestia obowiązku uiszczania opłat przez osoby, które zakończyły kadencję, np. burmistrzów.

¹⁷ Zob. M. Malec, *Imię w polskiej antroponimii i kulturze*, Kraków 2001; też, *O imionach i nazwiskach w Polsce. Tradycja i współczesność*, Kraków 1996.

poborca podatkowy podawał narodowość i zawód, to oznaczał w ten sposób obcokrajowca z konkretną profesją (są to niezwykle rzadkie adnotacje), a gdy notował jedynie narodowość, osoba taka prawdopodobnie nie miała zawodu (lub – co mniej prawdopodobne – nie był on znany pisarzowi); w przypadku obco brzmiących nazwisk z podaniem jedynie zawodu można mniemać, iż była to osoba zasymilowana. Trudność sprawiła jednak próba konsekwentnego kwalifikowania osób, przy których odnotowano zarówno narodowość, jak i zawód. W takich – nielicznych – sytuacjach na potrzeby niniejszej pracy zdecydowano się zaliczać taką osobę do grupy narodowej, gdyż ta była podawana jako pierwsza¹⁸. Wydaje się bowiem, że pisarz, notując np. „Ormianin przekupień Jan”, kładł nacisk na narodowość, profesja stanowiła zaś dopełnienie charakterystyki Jana.

Trudność przy analizie rejestrów sprawiła również określanie układu przestrzennego miast, a zwłaszcza przedmieść, zabudowanych głównie budynkami drewnianymi, oraz przyporządkowanie nieruchomości do konkretnych ulic. Z tym drugim problemem mamy do czynienia np. w Krakowie, podzielonym na kwartały, czy w mniejszym stopniu w Lublinie, w którym przestrzeń podzielono na „miasto Lublin” i poszczególne przedmieścia. Enigmatyczność oraz pomijanie niektórych informacji w spisach podatkowych końca XVII i początków XVIII stulecia wykluczyły zatem możliwość wykorzystania wszystkich tych źródeł w maksymalnym zakresie.

Choć rejestrów obu typów podatków nie tworzone z myślą o ich zestawianiu, można je ze sobą porównywać. We wszystkich stosowano układ według ulic lub większych części miasta (np. kwartałów w Krakowie). W dalszej kolejności podawano imię i/lub nazwisko płatnika, a w niektórych przypadkach również inny wyróżnik, np. wykonywany zawód. Następnie – w przypadku kontrybucji – podawano wysokość taksy, jaka została ustalona przez magistrat. Jak już wspomniano, była ona dostosowana do możliwości finansowych każdego mieszkańca. W kolejnej rubryce (bądź rubrykach) odnotowywano rzeczywiście wpłaconą kwotę. W przypadku szosu informowano wyłącznie o kwocie otrzymanej od płatnika.

Przy wyborze konkretnych rejestrów do analizy wzięto pod uwagę kompletność materiału źródłowego, stan jego zachowania oraz to, czy obejmował porównywalny obszar danego miasta. Wytypowane spisy zostały uzupełnione danymi z lat wcześniejszych i późniejszych, by stworzyć jak najpełniejszy obraz każdego ośrodka i struktury zawodowej jego mieszkańców.

¹⁸ Początkowo planowano włączać takie jednostki do obu kategorii, ale utrudniłoby to prezentację danych ze względu na różnice w liczbach mieszkańców poszczególnych ulic i rejonów miast.

Podstawą źródłową części poświęconej Krakowowi są rejestry szosu miejskiego z lat 1635, 1653, 1692 i 1702 (ze stycznia, a więc przed wejściem Szwedów do miasta), przechowywane w Archiwum Narodowym w Krakowie¹⁹. Wybrano je, gdyż są najbardziej kompletne i obejmują teren całego miasta. Oczywiście nie były na tyle dokładne, by móc zrezygnować z zestawiania ich z innymi źródłami, np. podatkowymi, zazwyczaj z podobnego okresu lub z niepełnymi, odnoszącymi się do pojedynczych kwartałów²⁰.

Rejestry szosu krakowskiego mają nieznacznie inny układ niż spisy poznańskie, lwowskie czy warszawskie – podstawową jednostką nie jest w nich ulica, lecz kwartał, nazywany też wiertłem, okręgiem lub cyrkułem. Dwie umowne linie proste – pionowa i pozioma – krzyżujące się na środku Rynku Głównego dzieliły miasto na cztery części. *Castrense* (kwartał Zamkowy, zwany też Grodzkim) obejmował teren od środka Rynku do murów, między ulicami Bracką i Sienną, a więc w południowo-wschodnim narożniku starego Krakowa. W 1635 r. jako drugi kwartał odnotowano *Slavcoviense* (Sławkowski), zajmujący północno-zachodnią część Starego Miasta, między ulicami Szewską i św. Jana, natomiast w 1653 i 1692 r. wystąpił on jako trzeci; wówczas drugim stał się *Figulorum* (kwartał Garncarski), sąsiadujący z wiertłem Zamkowym, położony w południowo-zachodniej części Krakowa, ograniczony ulicami Bracką i Szewską. Na samym końcu, we wszystkich XVII-wiecznych spisach, odnotowywano kwartał *Laniorum* (Rzeźniczy), położony między ulicami św. Jana i Sienną, czyli w północno-wschodniej części miasta.

¹⁹ Rejestr szosu z 1635 r.: Archiwum Narodowe w Krakowie, Akta miasta Krakowa (dalej: ANK, AmK), sygn. 2607; rejestr szosu z 1653 r.: ANK, AmK, sygn. 2623; rejestr szosu z 1692 r.: ANK, AmK, sygn. 2717; rejestr kontrybucji z 1702 r.: ANK, AmK, sygn. 2949.

²⁰ Dysponujemy różnorodnymi edycjami źródeł do dziejów nowożytnego Krakowa. Podstawą są oczywiście księgi przyjęć do prawa miejskiego, prawa i przywileje krakowskie czy testamenty, lecz nie są to jedyne źródła wydane drukiem. Dla niniejszej pracy ważne i pomocne były publikacje rejestrów gospód z 1632 i 1649 r. oraz spisu właścicieli nieruchomości według stanu z 1655 r. Zawierają one informacje na temat nazwisk posiadaczy nieruchomości, co stanowi uzupełnienie danych odnotowanych w rejestrach szosu, a także wykaz pomieszczeń w poszczególnych budynkach, zob. *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1507–1572*, wyd. A. Kielbicka, Z. Wojas, Kraków 1993; *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1573–1611*, wyd. ciż, Kraków 1994; *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1892; *Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799*, opr. A. Falniowska-Gradowska, Kraków 1997; *Dług śmiertelności wypłacić potrzeba. Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII–XVIII wieku*, opr. E. Danowska, Kraków 2011; Z. Noga, *Urzędnicy miejscy Krakowa, cz. 2: 1500–1794*, Kraków 2008; K. Follprecht, *Gospody czyli kwatery dla gości królewskich. Na podstawie rejestrów gospód w Krakowie z lat 1632 i 1649*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2005, t. 11, s. 31–56; *Właściciele nieruchomości w Krakowie w 1655 roku*, wyd. K. Follprecht, Kraków 2001; *Rejestry gospód w Krakowie z lat 1632 i 1649 ze zbiorów Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie i Biblioteki Jagiellońskiej*, wyd. też, Kraków 2005.

Wyjątek stanowi spis podatkowy ze stycznia 1702 r., który wykazuje najmniejszą liczbę podatników (524, a więc między 1/3 a 1/5 ludności z wcześniejszych rejestrów). Brakuje w nim również podziału na kwartały, ponadto w większości przypadków nie oznaczono ani zawodów płatników, ani też ich statusu prawnego (właściciel/najemca). Kolejną różnicę stanowią pobrane stawki podatku – o wiele wyższe niż we wcześniejszych latach; i tak np. najwyższa opłata wyniosła na początku XVIII w. 423 670 gr, podczas gdy w 1635 r. 11 400 gr, w 1653 r. 600 gr, a w 1692 r. 150 gr! Ograniczanie przez dziesiętników ilości podawanych informacji wydaje się charakterystyczne dla początku XVIII w., tę samą tendencję widać bowiem w przypadku rejestrów z lat późniejszych, a także np. spisu poznańskiego z tego samego okresu. Materiał z 1702 r. jest jednak przydatny przy analizie nierówności majątkowych – i dlatego został uwzględniony przy wyliczaniu współczynników Giniego.

W przypadku Warszawy wykorzystano rejestry kontrybucji szwedzkich, nałożonych przez okupanta na miasto w 1655 i 1702 r.²¹ Oba spisy pochodzą z pierwszych lat wojen polsko-szwedzkich, przedstawiają więc *de facto* sytuację finansową mieszkańców sprzed tych konfliktów. Rejestry szosu miejskiego są w tym przypadku nieporównywalne, gdyż płatności każdego z właścicieli nieruchomości były odnotowywane na innej stronie, a ponadto zazwyczaj podawano jedynie, iż opłatę w danym roku uiszczono (zapis: *solvit*), bez oznaczenia jej stawki²². Zbieranie podatków w Warszawie rozpoczynano na Rynku Starego Miasta, dzieląc go na cztery strony, potem przechodzono Świętojańską do Bramy Krakowskiej, by następnie ulicą Marcinkańską (fragment dzisiejszej

²¹ *Deskrypcja albo komput kamienic, dworów, domów, kościołów, klasztorów, szpitalów, tak w mieście, jako i po przedmieściach, Starej Warszawy w roku 1655 diebus septembris uczynion*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), zesp. Warszawa Ekonomiczne (dalej: WE) 1431, k. 1–65; 1702 *Regestr kontrybucyi Szwedzkiej*, AGAD, WE 834, k. 1–67. Należy jednak zaznaczyć, iż *Litrum Sueticorum* z 1656 r. zawiera aneks zatytułowany *Deskrypcja albo komput kamienic, dworów, domów, kościołów, klasztorów, szpitalów tak w mieście jako i po przedmieściach Starej Warszawy w r. 1656 diebus septembris uczynion*. Jest to wyciąg ze spisu nieruchomości nieobjętych szwedzką kontrybucją i obejmuje m.in. zabudowania ulic Kanoniej i Jezuickiej (*Domus professs o. Jezuitów*, *Kamienic prałackich nro* – trzynaście kamienic należących do kanoników kolegiaty św. Jana), *Dziekanię* (Pałac dziekana), *Wikaryję* (kamienica należąca do wikariuszy kolegiaty św. Jana), *Szkołę* (szkoła przy Dziekanii), *Kościół św. Jana – kolegiatę* oraz *Konwent i kościół św. Marcina* przy ulicy Marcinkańskiej. Rejestru tego nie uwzględniono przy obliczaniu współczynnika Giniego. Zob. *Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770*, wyd. A. Berdecka i in., Warszawa 1963, s. 127–131. Dla uzupełnienia zob. A. Jarzębski, *Gościniec abo krotkie opisanie Warszawy*, opr. W. Tomkiewicz, Warszawa 1974; *Handlingar ang. Ambassaden till Warschau 1704–05*, Riksarkivet, Polonica 122.

²² Zob. AGAD, WE 696, k. 1–53; WE 697, k. 1–100. Należy także zaznaczyć, iż kontrybucję w 1655 r. płacono we florenach, a w 1702 r. – w tymfach. Obie jednostki obrachunkowe dzieliły się na 30 groszy i w praktyce określały złoty (tymfy były bite od 1663 r.).

Piwniej na odcinku od placu Zamkowego do Zapiecka) i Piekarską dojść do Piwniej, Dunaju, Nowomiejskiej, aż po Krzywe Koło, Jezuicką i Kanonię. Wyjątek stanowiło odwiedzenie Jezuickiej i Kanonii tuż po Rynku w 1656 r., podczas gdy w 1704 r. pisarz ponownie odnotował ten rejon na końcu, a mianowicie po ulicy Krzywe Koło.

Jako podstawę do analizy płatników we Lwowie przyjęto rejestry szosu z lat 1636 i 1665 oraz kontrybucji nałożonej na miasto przez Szwedów w 1702 r. Materiały są przechowywane w Archiwum Krajowym Aktów Grodzkich i Ziemskich we Lwowie (tzw. Archiwum Bernardyńskim) w zespole Akta miasta Lwowa²³; inne typy źródeł stanowiły ich uzupełnienie²⁴. W spisach występuje podział miasta na poszczególne ulice. Pisarz obchodził najpierw wszystkie pierzeje Rynku, po czym zbierał podatek z ulic Krakowskiej, Ormiańskiej, Halickiej, Piekarskiej, Szewskiej, Serbańskiej (Zerwańskiej), Szpitalnej, Ruskiej, Szkockiej, a także z domków śródmiejowych.

W przypadku Poznania podstawę analizy stanowiły wyłącznie rejestry szosu miejskiego z lat 1626, 1651, 1675 i 1702²⁵, przechowywane w Archiwum Państwowym w Poznaniu w zespole Akta miasta Poznania. Wykorzystano również liczne materiały uzupełniające²⁶. Wszystkie spisy obejmują całe miasto wraz

²³ Rejestr szosu z 14 kwietnia 1636 r.: Centralny derżawnyj istorycznyj archiw Ukrainy, m. Lwów, Akta miasta Lwowa (dalej: CDIAUL, AmLw), f. 52, op. 2, nr 777, s. 493–610; rejestr szosu z 1665 r.: CDIAUL, AmLw, f. 52, op. 2, nr 782, s. 261–308; rejestr kontrybucji z 1702 r.: CDIAUL, AmLw, f. 52, op. 2, nr 795, s. 2–81.

²⁴ Podstawowe źródła, choć nie jedyne wydane drukiem, to księgi przyjęć do prawa miejskiego, prawa i przywileje lwowskie oraz testamenty, zob. *Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783*, t. 1–2, wyd. A. Janeczek, Poznań–Warszawa 2005; J. T. Józefowicz, *Lwów utrapiony in anno 1704 albo Dyjaryjusz wziętego Lwowa przez króla szwedzkiego Karola XII die 6 mensis Septembris anno 1704*, opr. P. Borek, Kraków 2003; E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625–1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010; M. Kaprał, *Urzednicy miasta Lwowa w XIII–XVIII w.*, Toruń 2008.

²⁵ Rejestr szosu z 23 lipca 1626 r.: APP, AmP I 1759, k. 427–442v; rejestr szosu z kwietnia 1651 r.: APP, AmP I 1765; rejestr szosu z 1675 r.: APP, AmP I 1851; rejestr szosu ze stycznia 1702 r.: APP, AmP I 1844.

²⁶ Poznań ma obszerną dokumentację źródłową, obejmującą oprócz rejestrów podatkowych księgi wpisów do prawa miejskiego, testamenty, wilkierze, sprawozdania z wyboru władz miejskich i wiele innych. Należy również podkreślić, że nie mamy w tym przypadku do czynienia ze zniekształceniami struktury zawodowej spowodowanymi napływem ludności przebywającej w mieście tylko czasowo (np. studenci w mieście uniwersyteckim czy kupcy w mieście portowym). Źródła wydane to m.in. *Władze miasta Poznania*, t. 1: 1253–1793, opr. J. Wiesiołowski, Z. Wojciechowska, Poznań 2003; *Wilkierze poznańskie*, cz. 1: *Administracja i sądownictwo*, opr. W. Maisel, Wrocław 1966; *Wilkierze poznańskie*, cz. 2: *Handel, rzemiosło, rolnictwo*, opr. tenże, Wrocław 1968; *Wilkierze poznańskie*, cz. 3: *Organizacja cechowa*, opr. tenże, Wrocław

z przedmieściem Garbary, lecz te z lat 1626 i 1651 zawierają podział terenu na poszczególne ulice i części miasta (tj. cztery kwatery – strony – Rynku i jego środek, ulice: Butelską, Ciasną, Garbary, Gołębią, Międzymoście, Podgórze, Psią, Ślusarską, Świecką, Świętostanisławowską, Wielką, Wodną, Wrocławską, Wroniecką i Żydowską). Pozostałe spisy są bardziej ogólne i dzielą miasto na kwartały, w skład których oprócz danej strony Rynku wchodzi także przyległe ulice. Rejestr z 1675 r. wyłącza z podziału na kwartały ulice ważniejsze, tj. Psią, Wodną, Wrocławską czy Żydowską, natomiast ten z 1702 r. jest najogólniejszy, bo oprócz kwater odnotowuje tylko przedmieście Garbary. W toku badań nie udało się jednak w pełni rozdzielić danych z kwartałów na poszczególne ulice, dlatego też w wielu przypadkach podstawą analizy będą dane z pierwszej połowy stulecia.

Jako podstawę do analizy ludności Lublina przyjęto rejestry szosu miejskiego przechowywane w Archiwum Państwowym w Lublinie w zespole Akta miasta Lublina, pochodzące z lat 1627, 1654 i 1670²⁷. Rejestr podatkowy z 1670 r. został włączony jako ostatni, ponieważ po przeprowadzeniu kwerendy okazał się najpóźniejszym i najkompletniejszym z dostępnych spisów; w badanym zespole nie zachowały się późniejsze spisy podatkowe, a ich odnalezienie wymaga dalszych badań.

Lubelskie rejestry podatkowe dzielono na *miasto Lublin*, bez dopisków z nazwami ulic, oraz przedmieścia, tj. Przedmieście Krakowskie, ulicę Kowalską, *domy pod Żorawnem y pod wałem*, Żmigród, Panny Marii, Szpitalne, Zielony Rynek (traktowane np. w 1627 r. razem, jako *Szpitalna ulica / Zielony Rynek*), *Dyski Gosciniac y za s. Mikołaiem*, ponadto w 1654 r. wyodrębniono *Grunt miejski za ruską cerkwią*. W spisie z 1654 r. brakuje Podzamcza (jurydyki starościńskiej), a w 1670 r. zarówno Podzamcza, jak i Żmigrodu. Ustalenie kolejności

1969; *Przywileje miasta Poznania XIII–XVIII w.*, wyd. tenże, Poznań 1994; *Kronika poznańskich pisarzy miejskich*, opr. J. Wiesiołowski, Poznań 2004; *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1: 1570–1653, opr. L. Grzebień SJ, J. Wiesiołowski, Poznań 2004; *Inwentarze mieszczańskie z lat 1528–1635 z ksiąg miejskich Poznania*, opr. S. Nawrocki, J. Wiślocki, Poznań 1961; *Inwentarze mieszczańskie z wieku XVIII z ksiąg miejskich i grodzkich Poznania*, t. 1: 1700–1758, opr. J. Burszta, C. Łuczak, Poznań 1962; *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655*, wyd. P. Klint, Poznań–Wrocław 2008; *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657–1680*, wyd. tenże, Wrocław 2011; *Opisy i lustracje Poznania z XVI–XVIII w.*, opr. M. J. Mika, Poznań 1960.

²⁷ Rejestr szosu z maja 1627 r.: Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Lublina (dalej: APL, AmL) 272, k. 1–61; rejestr szosu z 1654 r.: APL, AmL 278, k. 170–213; rejestr szosu z 1670 r.: APL, AmL, luźne: 293, k. 1–29. Zob. także: *Lublin w dokumencie, 1317–1967*, opr. F. Cieślak, H. Gawarecki, M. Stankowa, Lublin 1976; *Relacja niemiecka o zniszczeniu Lublina*, „Przegląd Historyczny” 1909, t. 9, z. 2, s. 240–248.

pobierania podatku w Lublinie wymagało porównania rejestrów podymnego z szosem miejskim; dzięki temu udało się natrafić na pojedyncze wzmianki o nazwach ulic na terenie miasta. Dopiero jednak obserwacja zmian właścicieli pozwoliła na odtworzenie kolejności odwiedzanych ulic. Nie zawsze jednak dysponujemy materiałem umożliwiającym określenie współczesnej numeracji poszczególnych posesji, dlatego też w przypadku tego miasta Rynek został potraktowany jako całość i nie zastosowano podziału na poszczególne pierzeje. W kilku przypadkach nie udało się dopasować właścicieli nieruchomości do konkretnej ulicy, nie uzyskano więc pełnych danych do analizy. Rejestry szosu lubelskiego są źródłem wymagającym szczególnie gruntownej analizy i porównania danych szczegółowych z innymi typami podatków, np. z podymnym, a także z zachowanymi testamentami i księgami przyjąć do prawa miejskiego, by uzyskać pełny obraz miasta.

* * *

Wielkomiejskość jest zjawiskiem występującym w badaniach naukowych nad miastami XX i XXI w. Dotychczas nie przeprowadzono badań nad tym zjawiskiem w ujęciu historycznym. Dysponujemy jednak kilkoma pracami podejmującymi tematykę socjotopografii miast między XVI a XVIII stuleciem. W większości dotyczą one dużych miast, lecz z upływem czasu widoczny jest stopniowy wzrost zainteresowania także mniejszymi ośrodkami²⁸. Od

²⁸ M. Bogucka, *Z zagadnień socjotopografii*, s. 147–175; J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Poznań 1997; U. Sowina, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa 1991; R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992; M. Goliński, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń, podatnicy, rzemiosło)*, Wrocław 1997; K. Mikulski, *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004; tenże, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999; F. Leśniak, *Socjotopografia Krosna (1512–1630). Studia i materiały*, Kraków 2005; J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII w.*, Toruń 2009; Z. Głęb, *Socjotopografia Lutomska (XIII–XVIII w.)*, Łódź 2017; A. Bartoszewicz, *Warta – społeczeństwo miasta w II połowie XV i na początku XVI wieku*, [Warszawa] b.r.w.; M. Kędelski, *Dynamika i struktura ludności chrześcijańskiej miasta Poznania w XVIII wieku w świetle rejestracji podatkowej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1990/1991, t. 51/52, s. 57–89. Także porównawczo: L. Belzyt, *Kraków i Praga około 1600 roku*, Toruń 1999; A. Haverkamp, *Społeczeństwo miasta Trewiru w późnym średniowieczu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1982, t. 30, z. 2, s. 181–200. Dla okresu późniejszego np. E. Barylewska-Szymańska, Z. Maciakowska, *Miasto i ludzie u progu nowoczesności. Socjotopografia Gdańska w pierwszej połowie XIX wieku*, Gdańsk–Warszawa 2016 (*Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, red. E. Kizik, cz. 4); A. Kardas, *Elita władzy w Toruniu w XVII wieku. Mechanizmy kształtowania się i wymiany grup rządzących*, Toruń 2004.

kilku lat powstają biografie miast, będące *de facto* syntezami ich dziejów, lecz w przypadku omawianych tu ośrodków można skorzystać także z prac stanowiących wyniki badań pogłębionych²⁹. Również zagraniczni autorzy dopiero

²⁹ W tak krótkim i ogólnym wstępie nie sposób wspomnieć wszystkich istotnych opracowań, dlatego wymienione zostaną jedynie ważniejsze pozycje dotyczące poszczególnych miast, bezpośrednio związane z pracą. Dla Krakowa należy wskazać m.in. J. Bieniarzówna, J. M. Małecki, *Dzieje Krakowa*, t. 2: *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 1984; E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995; A. Chmiel, *Domy krakowskie: ulica Grodzka*, cz. 1: *Liczbę or. nieparzyste 1–17*, Kraków 1934; tenże, *Domy krakowskie: ulica Grodzka*, cz. 2: *Liczbę or. nieparzyste 19–37*, Kraków 1935; tenże, *Domy krakowskie: ulica Sławkowska*, cz. 1: *Liczbę or. nieparzyste 1–25*, Kraków 1931; tenże, *Domy krakowskie: ulica Sławkowska*, cz. 1: *Liczbę or. parzyste 2–14*, Kraków 1932; tenże, *Domy krakowskie: ulica Floryńska*, cz. 1: *Liczbę or. nieparzyste 1–57*, Kraków 1917; tenże, *Domy krakowskie: ulica Floryńska*, cz. 2: *Liczbę or. parzyste 2–14*, Kraków 1919; tenże, *Domy krakowskie: ulica Floryńska*, cz. 2: *Liczbę or. parzyste 16–44*, Kraków 1920; tenże, *Domy krakowskie: ulica św. Jana*, cz. 1: *Liczbę or. nieparzyste 1–19*, Kraków 1924; kolejne części artykułu o tym samym tytule: W. Komorowski, K. Follprecht, *Właściciele kamienic Rynku krakowskiego w czasach nowożytnych (do pierwszej okupacji szwedzkiej)*, „*Krakowski Rocznik Archiwalny*” 1996, t. 2, s. 11–30; cz. 2: 1997, t. 3, s. 11–22; cz. 3: 1998, t. 4, s. 11–28; cz. 4: 1999, t. 5, s. 11–20; cz. 5: 2000, t. 6, s. 11–23; cz. 6: 2001, t. 7, s. 11–25; cz. 7: 2002, t. 7, s. 13–25; cz. 8: 2003, t. 9, s. 39–45; cz. 9: 2004, t. 10, s. 45–52; cz. 10: 2005, t. 11, s. 21–30; cz. 11: 2006, t. 12, s. 19–32; cz. 12: 2007, t. 13, s. 55–68; cz. 13: 2008, t. 14, s. 21–33; cz. 14: 2009, t. 15, s. 23–31; cz. 15: 2010, t. 16, s. 11–20; *Kraków stołeczny. Materiały sesji naukowej odbytej 18 kwietnia 2009 roku*, Kraków 2010; *Kraków sarmacki. Materiały sesji naukowej z okazji dni Krakowa w roku 1989*, Kraków 1992; *Kraków w czasach saskich. Materiały sesji naukowej z okazji dni Krakowa w 1982 roku*, Kraków 1984; M. Tobiasz, *Fortyfikacje dawnego Krakowa*, Kraków 1973, s. 61, 113–116; Z. Noga, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003; J. Bieniarzówna, *Mieszczanństwo krakowskie XVII w. Z badań nad strukturą społeczną miasta*, Kraków 1969; F. Leśniak, *Wielkorządcy krakowscy XVI–XVIII wieku. Gospodarze zamku wawelskiego i majątku wielkorządowego*, Kraków 1996; M. Ziemierski, *Skład osobowy Sądu Wyższego Prawa Magdeburgskiego na zamku krakowskim w XVII–XVIII wieku*, Kraków 2013; W. Kowalski, *Wielka imigracja. Szkoci w Krakowie i Małopolsce w XVI–pierwszej połowie XVII w.*, wyd. 2, Kielce 2014; Sz. Kazusek, *Handel Krakowa ze Śląskiem w dobie potopu szwedzkiego (1655–1660)*, w: *Po obu stronach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową*, red. J. Harasimowicz, P. Oszczanowski, M. Wisłocki, t. 1, Wrocław 2006, s. 131–139; tenże, *Żydzi w handlu Krakowa w połowie XVII wieku*, Kraków 2005; J. Wijaczka, *Handel zagraniczny Krakowa w połowie XVII wieku*, Kraków 2002; E. Rudnicka-Fira, *Imiennictwo krakowian od XVI do XVIII wieku na tle historii i kultury*, Kraków 2013; M. Gadocha, *Cech piekarzy i handel chlebem w Krakowie w okresie nowożytnym*, Kraków 2012; S. Dryja, S. Sławiński, *Krakowskie słodownie przełomu wieku XVI i XVII*, Kraków 2010; H. Gapski, *Klasztory krakowskie w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. Analiza przestrzenna środowisk zakonnych*, Lublin 1993; M. Kamler, *Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich)*, Warszawa 2010; J. Muczkowski, *Dawne warownie krakowskie*, „*Rocznik Krakowski*” 1911, t. 13, s. 1–48; Z. Noga, *Gospodarze skutki „przeniesienia” stolicy do Warszawy*, w: *Kraków stołeczny. Materiały sesji naukowej odbytej 18 kwietnia 2009 roku*, Kraków 2010, s. 82; L. Belzyt, *Kraków i Praga około 1600 roku. Porównanie topograficznych i demograficznych aspektów struktury społecznej i etnicznej dwóch metropolii Europy Środkowo-Wschodniej*, Toruń 2005.

przekonują się do tej formy badań, wskutek czego dysponujemy zaledwie kilkoma przykładami takich opracowań³⁰.

Dla Warszawy: M. M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*, Warszawa 1981; *Dzieje Warszawy*, t. 2: *Warszawa w latach 1526–1795*, Warszawa 1984; A. Kersten, *Warszawa kazimierzowska 1648–1668. Miasto, ludzie, polityka*, Warszawa 1971; K. Mrozowski, *Przestrzeń i obywatele Starej Warszawy od schyłku XV do 1569 roku*, Warszawa 2020; R. Radziwonka, *Warszawa i jej mieszkańcy w czasach wielkiej wojny północnej (1700–1721)*, Warszawa 2019.

Dla Lwowa: O. Заяць, *Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження*, Київ–Львів 2012; M. Капраль, *Проблеми соціотопографії Львова (за матеріалами фінансових книг другої чверті XVI ст.)*, w: Lwów. *Miasto, społeczeństwo, kultura*, t. 2, red. H. W. Żaliński, K. Karolczak, Kraków 1998, s. 41–46; J. Motylewicz, *Kupcy krakowscy na rynku lwowskim w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku*, w: Lwów. *Miasto, społeczeństwo, kultura*, t. 2, red. H. W. Żaliński, K. Karolczak, Kraków 1998, s. 67–75; P. Borek, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiątnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków 2001; tenże, *Lwów w diariuszach i pamiątnikach XVII wieku*, w: Lwów. *Miasto, społeczeństwo, kultura*, red. K. Karolczak, t. 4, Kraków 2002, s. 43–63; B. Popiołek, *Lwów w czasach Augusta II*, w: Lwów. *Miasto, społeczeństwo, kultura*, t. 4, red. K. Karolczak, Kraków 2002, s. 93–105; M. Kapral, *Ormiańscy i ruscy starsi (seniores) we Lwowie w XVII–XVIII w.: początki, działalność, oddziaływanie*, w: Lwów. *Miasto, społeczeństwo, kultura*, t. 7: *Urzędy, urzędnicy, instytucje*, red. K. Karolczak, Ł. T. Sroka, Kraków 2010, s. 195–204; tenże, *Władze miasta Lwowa w XIV–XVIII w.*, w: *Między Zachodem a Wschodem*, t. 6: *Organizacja władz miejskich na obszarze Pierwszej Rzeczypospolitej i na Śląsku w XIII–XVIII w.*, red. M. Goliński, K. Mikulski, Toruń 2013, s. 219–249; P. Шуст, *Монетний ринок Львова у першій половині XVII ст.*, w: Lwów. *Miasto, społeczeństwo, kultura*, t. 5: *Ludzie Lwowa*, red. K. Karolczak, Kraków 2005, s. 273–296.

Dla Poznania: Z. Pilarczyk, *Obronność Poznania w latach 1253–1793*, Warszawa 1988; J. Pietrzak, *Umocnienia średniowiecznego Poznania. Stan i potrzeby badań nad umocnieniami miasta lokacyjnego*, w: *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 306–317; J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973; *Dzieje Poznania do roku 1793*, red. J. Topolski, cz. 1–2, Warszawa–Poznań 1988.

Dla Lublina: *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. 1, Lublin 1965; A. Smagacz OCD, *Karmelici Bosi w Lublinie w latach 1610–1864*, Lublin 2012; K. Myśliński, *Lublin w życiu gospodarczym i politycznym Polski przedrozbiorowej*, w: *Lublin 1317–1967*, red. H. Zins, Lublin 1967, s. 35–37; R. Szczygieł, H. Gmiterek, P. Dymmel, *Lublin: dzieje miasta*, t. 1: *Od VI do końca XVIII wieku*, Lublin 2008; W. Witkowski, *Trybunał Koronny w Lublinie – organizacja i funkcjonowanie, w: 400-lecie utworzenia Trybunału Koronnego w Lublinie. Materiały z sesji naukowej z dnia 20 XI 1978 r.*, Lublin 1982, s. 59–68; A. M. Stasiak, *Miejskość i szlacheckość. Kontrfaktyczna interpretacja nowożytnej historii Lublina*, Lublin 2012, s. 37–49; J. Reder, *Posłowie miasta Lublina na sejmy dawnej Rzeczypospolitej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1954, t. 6, z. 2, s. 253–286; J. Mazurkiewicz, *Ustrój i znaczenie Lublina w życiu polityczno-prawnym dawnej Polski*, w: *Lublin 1317–1967*, red. H. Zins, Lublin 1967, s. 49–76; G. Jakimińska, *Elita władzy lubelskiej gminy miejskiej w latach 1555–1651*, Lublin 2012; J. Riabinin, *Rada miejska lubelska w XVII wieku*, Lublin 1931; M. Stankowa, *Komisja królewska w Lublinie w 1637 roku*, „Rocznik Lubelski” 1961, t. 4, s. 253–268.

³⁰ Socjotopografie przygotowane przez zagranicznych autorów to m.in. J. Schildhauer, *Soziale, politische und religiöse Auseinandersetzungen in den Hansestädten Stralsund, Rostock*

* * *

Niniejsza książka stanowi zmodyfikowaną na potrzeby publikacji rozprawę doktorską, przygotowaną pod kierunkiem prof. dr. hab. Michała Kopczyńskiego i obronioną w styczniu 2017 r. na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego (ob. Wydział Historii UW). Dziękuję recenzentom pracy – prof. dr. hab. Jerzemu Dygdale, prof. dr. hab. Edmundowi Kizikowi, dr. hab. Wojciechowi Krawczukowi, prof. UJ, i prof. dr. hab. Cezaremu Kuklo – za wszystkie uwagi, które umożliwiły mi dokonanie niezbędnych korekt. Serdeczne podziękowania pragnę złożyć Koleżankom i Kolegom z Zakładu Historii Nowożytnej (ZHN) Wydziału Historii UW oraz Zespołu Demografii Historycznej Komitetu Nauk Demograficznych PAN, z którymi miałam możliwość przedyskutowania częściowych wyników moich badań. Szczególne podziękowania kieruję na ręce prof. dr. hab. Urszuli Augustyniak za umożliwienie referowania wyników badań podczas organizowanych przez Nią spotkań ZHN oraz za udzielone wsparcie. Dziękuję Pani Dziekan Wydziału Nauk o Kulturze i Sztuce UW, dr. hab. Małgorzacie Karpińskiej, prof. UW, za zachęcanie do prowadzenia badań nad dziejami Warszawy.

Serdeczne podziękowania składam Fundacji Lanckorońskich, a zwłaszcza Panu Prezesowi Piotrowi Pinińskiemu oraz dr Annie Kalinowskiej, za umożliwienie wydania tej publikacji. Wyjazdy na kwerendy oraz przygotowanie rozprawy nie doszłyby do skutku bez życzliwego wsparcia Dyrekcji Instytutu Historycznego, a szczególnie prof. dr. hab. Dariusza Kołodziejczyka (Dyrektora IH UW w latach 2012–2016) i dr. hab. Łukasza Niesiołowskiego-Spanò (Dyrektora w kadencji 2016–2020; ob. Dziekana Wydziału Historii UW).

Wyjątkowe słowa wdzięczności pragnę przekazać mojemu Mistrzowi, prof. dr. hab. Michałowi Kopczyńskiemu, za pomoc merytoryczną, stymulowanie do rozwoju, a przede wszystkim niezwykłą serdeczność.

und Wismar im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts, Weimar 1959; tenże, *Die Sozialstruktur der Hansestadt Rostock von 1378–1569*, w: *Hansische Studien. Heinrich Sproemberg zum 70. Geburtstag*, Berlin 1961, s. 341–353; B. Schimmelpfennig, *Bamberg im Mittelalter: Siedelgebiete und Bevölkerung bis 1370*, Lübeck–Hamburg 1964; J. Bohmbach, *Die Sozialstruktur Braunschweigs um 1400*, Braunschweig 1973; P. Tepp, *Untersuchungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse- und Salzstadt Kolberg mit Spätmittelalter: Strukturwandel und soziale Mobilität*, Hamburg 1980; E. Piper, *Der Stadtplan als Grundriss der Gesellschaft. Topographie und Sozialstruktur in Augsburg und Florenz um 1500*, Frankfurt–New York 1981; D. Frick, *Kith, Kin and Neighbors. Communities and Confession in Seventeenth-Century Wilno*, Ithaca 2013. Ważne pozycje stanowią również prace: P. Bairoch, *Cities and Economic Development. From the Dawn of History to the Present*, Chicago 2016; J. de Vries, *European Urbanization 1500–1800*, London 2013.